

ЎЗБЕКИСТОНДА НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Бекзод НАРИМАНОВ

Юридик фанлар бўйича (PhD) фалсафа доктори

Тошкент давлат юридик университети

Тошкент, Ўзбекистон

<https://orcid.org/0000-0002-4703-3358>

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлари ташкилий-ҳуқуқий асосларининг ривожланиши таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: нодавлат нотижорат ташкилотлар, ташкилий-ҳуқуқий шакл, жамоат бирлашмаси, фондлар, муассасалар, “учинчи сектор”, адлия органлари, маъмурий тартиб-таомиллар.

РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Бекзод НАРИМАНОВ

Доктор философии (PhD) по юридическим наукам

Ташкентский государственный юридический университет

Ташкент, Узбекистан

<https://orcid.org/0000-0002-4703-3358>

Аннотация

В данной статье анализируется развитие организационно-правовых основ некоммерческих организаций в Узбекистане.

Ключевые слова: негосударственные некоммерческие организации, организационно-правовая форма, общественное объединение, фонды, учреждения, «третий сектор», органы юстиции, административные процедуры.

Ўзбекистонда “учинчи сектор”ни инновацион ёндашувлар асосида ривожлантирмасдан туриб янги Ўзбекистонни барпо этишга эришиб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 58-моддасига кўра, давлат жамоат бирлашмаларининг манфаатларини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиш беради.

Бу борада ННТларининг демократик жараёнлардаги иштирокини ҳуқуқий таъминлаш уларга кўшимча шарт-шароитлар яратиш мамлакатимизни ижтимоий-сиёсий ривожлантиришнинг ғоят муҳим шарти ҳисобланади.

Конституциянинг 34-моддасида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгаллиги қайд қилинган. Мазкур конституциявий норма Асосий Қонуннинг кейинги бобларида ҳам кенгайтирилган ҳолда ўз аксини топган.

Хусусан, Конституциянинг 13-боби жамоат бирлашмалари деб номланиб, ушбу бобдаги 56-62-моддалар жамоат бирлашмалари фаолияти бўйича нормаларни ўз ичига олади.

Конституциямизда фуқаролар касба уюшмалари, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва оммавий ҳаракатлар тушунча ва атамалар қўлланилган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонун қабул қилингандан сўнг нодавлат нотижорат ташкилоти тушунчаси кенг қўлланила бошланди. Асосий қонунимизда “жамоат бирлашмаси” деб берилган тушунча Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонунда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида берилганлиги ҳам аксарият ҳолларда мутахассислар ўртасида кескин баҳс-мунозарага сабаб бўлмоқда.

Фикримизча, нодавлат нотижорат ташкилотлари кенг тушунча бўлиб, ҳар қандай жамоат бирлашмаси нодавлат нотижорат ташкилоти ҳисобланади, лекин ҳар қандай нодавлат нотижорат ташкилоти жамоат бирлашмаси бўлмади деб ёндашиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуннинг 2-моддасида фақат бундай ташкилотлар ташкил этишнинг эҳтимол тутилган мақсадлари белгиланган: “Нодавлат нотижорат ташкилоти ... даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир. [1].

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги таҳлилидан

келиб чиққан ҳолда, нодавлат нотижорат ташкилотларининг 4 та ўзига хос белгисини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

– жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилади;

– даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмайди;

– олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайди;

– ўзини ўзи бошқарувга асосланади.

Фикримизча, бутун дунёда бугунги кунда амалдаги қонунчиликда мустақамланган нодавлат нотижорат ташкилоти институти “учинчи сектор” сифатида тан олиш мақсадга мувофиқ. Бу тушунча юқорида келтирилган 4 та хусусиятни ҳам ўзида акс эттиради.

Тадқиқотчилардан бири Ш.Назаров ўз илмий ишида бу борадаги ислохотларни, амалга оширилган ишларни мустақиллик давридаги тарихий ривожланишдан келиб чиқиб, 1991-2000 йиллар, 2001-2010 йиллар ва 2011-2016 йилларни ўз ичига қамраб олган шартли равишда уч босқичга ажратади.

Ш.Якубов “учинчи сектор” фаоллигини ошириш давлат сиёсатининг устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланганлигини эътироф этади [10; 206].

Фикримизча, Ҳаракатлар стратегияси доирасида фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш, уларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини оширишга қаратилган ислохотларнинг асосий мақсади давлат органлари ва “нодавлат сектор” ўртасидаги муносабатларни либераллаштиришга қаратилган.

А.Жалилов ўз тадқиқотларида 2005 йилдан ННТлари ташкилий-ҳуқуқий асосларини ривожлантириш борасида янги давр бошлаб берганини эътироф этади [9; 264]. Муаллиф ўз фикрини ислохотларнинг мазкур босқичида олий қонунчилик органи ҳузурида Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-

қувватлаш жамоат фонди ҳамда ушбу фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси ташкил этилганлиги билан асослашга ҳаракат қилган.

М.Моховикова ўзининг тадқиқотларида Ўзбекистонда давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ўзаро ҳамкорлигини Ўзбекистонда ННТлари ривожланишининг илк босқичларини Ҳукумат ижтимоий фаолликни ННТ форматидаги ижтимоий йўналтирилган фаолиятга айлантирилганлиги билан асослантиради. Шунингдек, у Ўзбекистонда ижтимоий шериклик, жамоат фонди каби механизмлар ва замонавий иш шаклларида фойдаланишга қарамай собиқ совет тажрибаси асосида давлат томонидан йирик жамоат ташкилотларини тузиш каби ўзига хос ривожланиш йўлини келтириб ўтади [5; 26].

Бизнингча, Ўзбекистонда ННТлар ташкилий-ҳуқуқий асосларини ривожланиши турли йилларда қабул қилинган концептуал аҳамиятга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан чамбарчас боғлиқ [6; 353].

Нодавлат нотижорат ташкилотлари соҳасида мамлакатимизда амалга оширилган қонунчилик ислоҳотлари ривожланиш даври ва хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда шартли равишда уч босқичга ажратиш мумкин:

Биринчи босқич. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиши ва мамлакат Бош қомусининг қабул қилиниши билан “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги (1991), “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги (1994), Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (1995-1996), “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги (1996), “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги (1999) қонунлари қабул қилиниб ННТлар ташкилий-ҳуқуқий асосининг пойдевори ўрнатилди.

Ўзбекистон ССЖ Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 18 февралдаги “Ўзбекистон ССЖ Адлия вазирлиги масалалари” қарорига асосан жамоат бирлашмалари билан алоқаларни таъминлаш, уларнинг уставларини рўйхатдан ўтказиш ва ана шу уставларга риоя

килиниши устидан назорат олиб бориш ишларини ташкил этиш мақсадида Ўзбекистон ССЖ Адлия вазирлигига мазкур вазирликнинг марказий аппаратида жамоат бирлашмалари бўйича Бошқарма, Қорақалпоғистон МССЖ Адлия вазирлиги, вилоят ижроия қўмиталари ва Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси адлия бошқармаларида тегишли бўлимлар тузилиб, ЎзССЖ Адлия вазирлиги бошқарув системаси аппарати ходимларининг сонини 60 кишига, шу жумладан, Вазирлик марказий аппаратининг сонини 20 кишига кўпайтиришга рухсат этилиши белгиланди [4; 206].

Демак, мазкур босқични асосий жиҳатларини таҳлил қилиб, биринчидан, ННТлари ҳуқуқий асоси конституциявий норма билан мустаҳкамланганлиги, иккинчидан, кўппартиявийлик тизимининг ҳуқуқий асоси яратилганлиги, учинчидан, давлат ва ННТлари ўртасидаги муносабат, хусусан ННТларни давлат рўйхатидан ўтказиш ва уларни назорат қилиш механизми ўрнатилганлигини кўришимиз мумкин.

Мазкур институционал ва ҳуқуқий асослар Ўзбекистонда ННТлари давлат ва жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллаши учун етарли эмас эди. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 2 июндаги “Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларида ислохотларни эркинлаштириш ва чуқурлаштириш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш бўйича дастурларни амалга ошириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони ҳамда 2005 йил 10 мартдаги “Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизациялаш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш дастури тўғрисида”ги Қарори ННТлари ташкилий ҳуқуқий асосини ривожланиши борасида янги даврни бошлаб берди. Мазкур босқичда “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги (2004), “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги (2007), “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди.

Иккинчи босқич. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг Парламентнинг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма йиғилишида илгари сурган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” [11] ҳуқуқий асос сифатида “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги, “Экологик назорат тўғрисида”ги, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги қонунларнинг қабул қилинишига олиб келди.

Мазкур босқичда Ўзбекистонда ННТлари ташкилий-ҳуқуқий асослари ривожланиши бўйича қуйидаги муҳим масаларни алоҳида кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизми белгиланди. Бу борада жамоатчилик назорати институтига 2014 йилда Конституциямизга киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар асосида конституциявий мақом берилди. Мазкур ислохотлар билан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши ва атроф-муҳитни ҳимоя қилишни таъминлаш устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишда ННТларининг роли ва ўрнини оширди.

Иккинчи, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 12 декабрдаги “Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга кўмаклашиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида ННТ фаолияти ва молиявий ҳолатининг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 53-моддасида белгиланган юридик шахслар олти ой мобайнида банк ҳисобварақлари бўйича пул операцияларини ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаган тақдирда уларни тугатиш учун асос бўлишини назарда тутувчи қоида ННТларига жорий этилмаслиги мустаҳкамлаб қўйилди. Давлат рўйхатидан ўтказиш учун ундириладиган давлат божи миқдори 5 бараварга, уларнинг рамзларини давлат рўйхатидан

Ўтказиш учун ундириладиган йиғимлар миқдори 2,5 бараварга камайди, Ўзбекистон Республикасида ННТнинг алоҳида бўлинмаларини давлат рўйхатидан ўтказишда давлат божи олинмаслиги, давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги мурожаатлари икки ой муддат ўрнига бир ой муддатда кўриб чиқилиши белгиланди.

Учинчи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузурида нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди, шунингдек, фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси тузилиши давлат томонидан ННТларни қўллаб-қувватлашнинг институционал асоси белгиланишига олиб келди. Мазкур тузилмалар ННТларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга давлат бюджетидан ажратилган молиявий маблағларни янада очик, ошқора, аниқ йўналтирилган ва энг муҳими, демократик асосда тақсимлашни таъминлашга қаратилган.

Тўртинчи, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 23 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан ННТ фаолият кўрсатишининг қонунийлигини таъминлаш Адлия вазирлигига юклатилиши ННТ ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий, гуманитар ривожланиш дастурларини амалга ошириш, маҳаллий, халқаро ва хорижий нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятида қонун ҳужжатлари талабларига риоя этилиши устидан тизимли мониторинг олиб боришнинг ҳуқуқий механизмини белгилади. Мазкур ҳужжатларга асосан адлия органлари ННТ тадбирларига эркин кириш имконини бериши ҳамда солиқ ва статистика органларига ўз фаолияти тўғрисида ҳисоботлар тақдим этиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 10 мартдаги қарори билан тасдиқланган низомга асосан ННТ адлия органига ҳар йили 1 февралгача – ўтган йилдаги фаолияти тўғрисидаги ҳисоботни тақдим этиши ва фаолиятни молиялаштириш манбалари ва маблағларнинг

сарфланиши тўғрисидаги декларацияни, мавжуд аъзолар сони тўғрисидаги маълумотларни тақдим этишлари шартлиги белгиланган.

2015 йил 8 июнда “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тадбирларини келишиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан адлия органларига тақдим этиладиган ҳисобот шакллари тасдиқлаш тўғрисида”ги, “Аккредитация карточкасининг шаклини тасдиқлаш тўғрисида”ги ҳужжатлар асосида ННТнинг адлия органлари билан муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш механизми белгиланди. Масалан, ҳисобот шакларида ННТларининг рўйхатдан ўтиши билан боғлиқ маълумотлар, банк реквизитлари, раҳбарлари ва раҳбар органлари, ходимларга оид маълумотлар, почта манзили, аъзолари, ҳамкорлари, уларнинг таъсисчилигида очилган тадбиркорлик субъектлари, оммавий ахборот воситалари, лицензияланадиган фаолият турлари, устав доирасида амалга оширилган ишлари, шу билан бирга фаолиятини молиявий таъминлаш маблағлари ҳамда ташкилотни текшириш (мониторинг қилиш) ҳақидаги маълумотларни кўрсатиш белгиланди.

Учинчи босқич. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан тасдиқланган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси фуқаролик жамияти институтлари, шу жумладан ННТлари ташкилий-ҳуқуқий асослари ривожланишининг янги босқичини бошлаб берди. Мазкур босқичда ННТлари ташкилий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга қаратилган ишларни қуйидаги 3 та муҳим қисмга ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 майдаги давлат билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасида амалий ва самарали мулоқот механизмларини йўлга қўйиш мақсадида қабул қилинган “Мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Ушбу ҳужжат асосида Ўзбекистон Республикаси

Президенти ҳузуридаги Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши ташкил этилди.

Бундан ташқари, ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасига кўра 2018 йил 1 июндан бошлаб рўйхатдан ўтказувчи орган билан ННТнинг тадбирларини келишиш тартиби режалаштирилаётган тадбирлар ҳақида хабардор қилиш тартиби билан алмаштирилди. Шунингдек, худди шу санадан бошлаб, ННТга чет давлатлар, халқаро ва хорижий ташкилотлар, чет давлатларнинг фуқароларидан келиб тушган пул маблағларидан ва мол-мулкдан, уларни олиш рўйхатдан ўтказувчи орган билан келишилгандан сўнг, бирон-бир тўсиқларсиз фойдаланиш имконияти берилди.

Жамоат фондлари ҳар йилги маъмурий харажатлар барча харажатлари суммасининг максимал чегараси 20 фоиздан 30 фоиз этиб деб белгиланди. Бу борада “учинчи сектор” ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига дахлдор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси билан келишиш мажбурий тартибда амалга оширилиши белгиланди [7].

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4473-сон Қарори билан тасдиқланган амалий чора-тадбирлар режасининг 8-бандида илғор хорижий тажрибани ўрганиш ва шаклланган миллий ҳуқуқни кўллаш амалиёти асосида Ўзбекистон Республикаси Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги кодекси лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш белгиланди.

Мазкур кодексни қабул қилишдан асосий мақсад ННТлари соҳасидаги қонун ва қонун ости ҳужжатлари нормаларини ягона кодексга бирлаштириш, ННТларига давлат хизматларини очиқ, ошқора кўрсатишни таъминлаш мақсадида барча маъмурий-тартиб-таомилларни электрон шаклда амалга ошириш, умуман давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари билан муносабатларини демократлаштириш ҳисобланади [8].

ННТларига адлия органлари билан боғлиқ барча хизмат ва алоқаларни электрон шаклда амалга ошириш имконини берувчи E-ngo.uz сайти синов

режимида ишга туширилди.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 16 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Жамоатчилик палатасини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони [2] асосан Жамоатчилик палатаси фуқароларнинг давлат ва жамият ишларидаги иштирокини фаоллаштириш бир қатор вазифаларни амалга ошириш, фуқаролик жамияти институтларининг жамият ва давлат ривожига қўшаётган ҳиссасини баҳоловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор ривожланиш мақсадларига эришишда фуқаролик жамияти институтларининг амалий ва самарали ҳамкорлигини йўлга қўйишга кўмаклашиш каби муҳим мақсадларда тузилди.

4. “Нодавлат нотижорат ташкилотларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, уларнинг фаолияти эркинлиги, ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 3 март қарори [3] нотижорат ташкилотлари фаолиятини ташкил қилиш учун рухсат берувчи тартибларни соддалаштириш, ННТлар билан боғлиқ маъмурий тартиб-таомилларни рақамлаштириш орқали такомиллаштиришга алоҳида урғу берилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 5-сон, 115-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Жамоатчилик палатасини ташкил этиш тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 16 апрель Фармони //Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.04.2020 й., 06/20/5980/0450-сон
3. Нодавлат нотижорат ташкилотларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, уларнинг фаолияти эркинлиги, ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар

тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 3 март қарори //Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.03.2021 й., 07/21/5012/0176-сон.

4. Боржелли Н. Давлат ва фуқаролик жамияти ҳамкорлиги // Ижтимоий шериклик ва давлат қарорларини қабул қилишда жамоатчилик иштироки масалалари бўйича халқаро тажриба. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази. – Тошкент: ART FLEX, 2012.

5. Моховикова М.Н. Взаимодействие государства и негосударственных некоммерческих организаций в Узбекистане: автореф. дис... канд. полит. наук. – Москва: МГИМО, 2016. – 27 с.

6. Нариманов, Б. Нодавлат нотижорат ташкилотларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари: назарий-ҳуқуқий таҳлил. //Общество и инновации, 2021. – №2(12/S). – С.353-359.

7. Нариманов Б. Нодавлат нотижорат ташкилотларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари: назарий-ҳуқуқий таҳлил //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №.12/S. – С. 353-359.

8. Наримонов, Бекзод. Некоторые вопросы совершенствования оказания государственных услуг негосударственным некоммерческим организациям в узбекистане. //Review of law sciences 4. Спецвыпуск, 2020.

9. Фуқаролик жамияти асослари: ўқув кўлланма / А.Жалилов, У.Муҳаммадиев, Қ.Жўраев ва бошқ. — Тошкент, 2015. — 264 б.

10. Якубов Ш. Давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ҳамкорлигининг ҳуқуқий механизмлари: Монография. – Тошкент: LESSON PRESS, 2018. – 206 б.

11. Bekov I. Constitutional and legal basics for the participation of political parties in the formation of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 11. – С. 1571-1577.